

ВІДІМЕННИКОВІ ДІЄСЛОВА В НІМЕЦЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

В.Д. Каліущенко

Донецький національний університет

1 Відіменниковими є дієслова (далі - ВД), утворені від іменників, напр.: укр. *сіль*→*солити*, нім. *salz*→*salzen*. Вони вивчалися у багатьох мовах і їм присвячено чимало спеціальних праць (пор.: у німецькій – Erben 1993, Henzen 1965, Kaliuščenko 1988, Kühuhold 1973, Wellmann 1973, в українській – Городенська, Кравченко 1981, у російській – Ухуланов 1975 та інші). Дана праця присвячена дослідженню ВД у німецькій і українській мовах, метою порівняння стали структурні та семантичні типи ВД, семантика їх словотвірних афіксів. Емпіричний матеріал вилучений зі словників і спеціальних досліджень, а також отриманий через типологічний експеримент (Kaliuščenko 2000:107-117). У межах експерименту було відібрано 238 іменників із словника базової лексики для польових лінгвістичних досліджень (Кібрик 1982). Еквіваленти цих іменників були базовими для утворення від них дієслів у різних мовах (див. табл. 2). У німецькій від 238 іменників утворилося 246 дієслів, тобто типологічний індекс активності іменників утворених дієслів становить 1,03 (246:238). В українській мові від 238 еквівалентних іменників утворюються лише 198 ВД, тобто індекс дорівнює 0,7 (198:238). Окрім типологічного індексу словотвірної активності, запропонованого автором, у праці використовуються типологічні індекси квантитативної морфології Дж. Грінберга (Грінберг 1963, Касевиг 1982), які містять кількісну характеристику певних структурних типів ВД. Наприклад, ВД, утворені за допомогою суфіксів, тобто суфіксні ВД, в українській мові налічують 114 одиниць від загальної кількості 196 ВД. Отже, відповідно типологічний індекс суфіксних ВД становить 0,58.

2 У німецькій і українській мовах наявні такі структурні типи ВД:

2.1 Безафіксні ВД – цей тип існує в німецькій мові, де він є найпродуктивнішим (162 ВД від загальної кількості у вибірці, типологічний індекс – 0,66), напр.: *Tag* “день”→*tagen* “розвиднюватись”, *Staub* “пил”→*stauben* “пилити, порохити”. В українській, як і в інших слов’янських мовах (за винятком болгарської) утворення дієслів, як відомо, неможливо без участі суфіксів.

2.2 “Мотивуюче ім’я (далі МІ) + рефлексивний займенник”, пор.: *Aal* “вуж”→*sich aalen* “звиватися, мов вуж”, ці утворення не численні, в експериментальному матеріалі вони відсутні.

Таблиця 1 - Структурні типи ВД та їх типологічні індекси в німецькій та українській мовах

<i>Тип ВД</i>	Індекс та приклад ВД в німецькій мові	Індекс та приклад ВД в українській мові
Безафіксні ВД	0,66 <i>Creme</i> → <i>crem-en</i>	–
МІ+рефлексивний займенник	0,02 <i>Aal</i> → <i>sich aal-en</i>	–
МІ+суфікс	0,06 <i>Nase</i> → <i>näs-el-n</i>	0,58 <i>Чай</i> → <i>чаювати</i>
МІ+суфікс+ рефлексивний займенник	– Es fehlt im Testmaterial, aber ist trotzdem belegt: <i>Kaprice, Kaprize (öster)</i> → <i>sich kaprizieren</i>	0,05 <i>Гілка</i> → <i>гілкуватися</i>
МІ+префікс	0,21 <i>Gold</i> → <i>vergold-en</i>	–
МІ+префікс+суфікс	0,3 <i>Hand</i> → <i>aus-, ein-händ-ig-en</i>	0,33 <i>Рука</i> → <i>вручити, виручити</i>
МІ+префікс+ рефлексивний займенник	0,02 <i>Wolke</i> → <i>sich be-wölk-en</i>	–
МІ+префікс+суфікс+ рефлексивний займенник	–	0,04 <i>Звір</i> → <i>визвіритися</i>
Індекс активності іменників утворенні дієслів	269:238 1,03	198:238 0,82

2.3 “МІ+суфікс”. Цей тип є найпродуктивнішим в українській (115 суфіксних ВД від загальної кількості, їх типологічний індекс дорівнює 0,58), пор.: *чай*→*чаювати*, *золото*→*золотити*, *золотити*. У німецькій ВД цього типу нечисельні (типологічний індекс – 0,06), пор.: *Zentrum* “центр”→*zentrieren* “центрувати”.

2.4 “МІ+суфікс+рефлексивний займенник”. Цей тип містить лише окремі ВД в обох мовах, пор.: укр. *гілка*→*гілкуватися*, нім. *Kaprize* “примха”, “каприз”→*sich kaprizieren* “капризувати”.

2.5 “МІ+префікс”. Цей тип у німецькій мові має типологічний індекс 0,2, пор.: *Gold* “золото”→*übergolden, vergolden* “позолотити”. В українській, як зазначено вище в 2.1-2.2., творення дієслів без участі суфіксів неможливе.

2.6 “МІ+префікс+суфікс”. ВД цього типу становлять приблизно однаковий ступінь типологічної продуктивності, її індекс у німецькій – 0,3, в українській – 0,33. Суфікс *-ig* комбінується з префіксами *be-, ent-, ver-*, пор.: *Erde* “земля”→*beerden* “ховати”, *Seite* “бік”→*beseitigen* “заснути”, *Schaden* “школа”→*entschädigen* “відшкодувати”.

В українській мові спектр комбінаційних можливостей “префікс+суфікс” ширший, ніж у німецькій (Городенська, Кравченко 1981:55-56), напр. ви-+а-, -у-, -ува-; зне-+и-, -і – та інші, пор.: *рука*→*вручити, виручити, вручати, виручати, правда*→*виправдовувати, виправдати, сила*→*знесилити, знесилити, знесилювати*.

2.7 “МІ+префікс+рефлексивний займенник”. Малочисельні утворення цього типу помічені тільки в німецькій мові, пор.: *Wolke* “хмара”→*sich bewölken* “захмаритися”. В українській мові вони відсутні, як і інші типи (див. 2.1, 2.2, 2.5), де в структуру ВД не входять суфікси.

2.8 “МІ+префікс+суфікс+рефлексивний займенник”. В обох порівнюваних мовах існують окремі ВД цього типу, пор.: укр. *звір*→*визвірятися*, нім. *Lust* “насолода”→*sich erlustigen* “розважатися”.

Таблиця 2 - Типологічні індекси ВД

Мова	Індекс активності іменників у творенні	Структурні типи ВД									
		МІ+суфікс	МІ+префікс	МІ+префікс+суфікс	Без-афіксні ВД	МІ+рефл. займ.	МІ+суфікс+рефл. займ.	МІ+префікс+суфікс+рефл. займ.	МІ+префікс+рефл. займ.	Редуплікація	Аналітичні ВД
Евенкій-ська											
Якутська	1,63	0,84			0,16						
Англійська	1,59	0,98			0,01						0,01
Індонезійська	1,54		0,03		0,97						
Евенська											
Німецька	1,46	0,24	0,54	0,16	0,01					0,05	
Комі	1,13	0,91			0,09						
Українська	1,03	0,06	0,21	0,03	0,66	0,02				0,02	
Литовська	0,93	0,98			0,02						
Російська	0,7	0,58		0,33			0,05	0,04			
Болгарська	0,63	0,85		0,03			0,12				
Латишська	0,51	0,5		0,39			0,08	0,03			
	0,47	0,21	0,24	0,09	0,31	0,08	0,02	0,05	0,02		
	0,44	0,62		0,12	0,03		0,18	0,04	0,01		

3 Структурні типи німецьких і українських ВД можна порівняти зі структурними типами ВД деяких інших мов. Простежимо це у таблиці 2, де наведені індекси активності імен у творенні дієслів (тобто ступені поширення ВД) у 12 мовах, а також перелічені структурні типи ВД, їх наявність /відсутність у 12 різноструктурних мовах та типологічні індекси кожного структурного типу в цих мовах.

Як показують дані таблиці 2, іменники в німецькій мові виявляють середній ступінь активності при творенні дієслів. Найбільш активними серед індоевропейських мов є іменники англійської мови з індексом 1,54. Цей факт пояснюється, очевидно, майже необмеженими можливостями конверсії “іменник→дієслово”. Стосовно структурних типів ВД німецька мова виявляє найбільшу близькість до слов’янських та балтійських мов. Це стосується перш за все наявності в них структурних типів ВД із префіксами та рефлексивним займенником. Українські іменники виявляють відносно невисоку активність у творенні дієслів, яка обумовлює місце української разом з іншими слов’янськими та балтійськими мовами в нижній частині наведеного списку мов.

4 Семантика префіксів німецької та української мов формується на базі просторових значень адвербіально-прийменникових одиниць, від яких вони походять. Ці префікси розвинули певну кількість вторинних непросторових значень, проте у складі ВД вони реалізуються саме як первинні просторові (пор. приклади 2.6, 2.7). Ці значення збігаються в обох мовах, незважаючи на те, що семантично еквівалентні префікси не пов’язані етимологічно (див. табл. 3).

Таблиця 3 - Префікси ВД із просторовими значеннями в німецькій та українській мовах

Значення префіксів	Німецька	Українська
1 Оточувати, обводити	<i>um-</i> <i>Wand</i> → <i>umwandeln</i>	<i>о-, об-</i> <i>цен</i> → <i>оточити</i>
2 Рух до середини	<i>ein-</i> <i>Hand</i> → <i>einhängen</i>	<i>в-</i> <i>рука</i> → <i>вручити</i>

3	Рух догори	<i>auf-, über-Gold→übergolden Dach→aufdachen</i>	<i>по-, на- шпилька→нашпильювати</i>
4	Рух через	<i>durch- Ix→durchixen</i>	<i>про- жир→прожирити</i>
5	Приєднання	<i>an- Kette→anketten</i>	<i>до-, при- шпилька→ пришпильювати</i>
6	Рух назовні	<i>aus- Gräte→ausgräten</i>	<i>ви- двір→видворити</i>
7	Видалення, усунення	<i>ab-, ent- Rinde→abrinden, Fett→entfetten</i>	<i>обез-, зне- ліс→збезлісити</i>
8	Рух донизу, знизу	<i>unter- Mauer → untermauern</i>	<i>під- шпилька → підшпильювати</i>
9	Рух понад	<i>über- Brücke→überbrücken</i>	–
10	Розділення	<i>zer- Fleisch→zerfleischen</i>	<i>роз- шпилька → розшпильювати</i>
11	Закривати, прикривати	<i>zu- Kork→zukorken</i>	<i>за- щербінь→защербенити</i>

5 Семантична класифікація ВД здійснювалась на основі семантичної функції мотивувального іменника (МІ) у тлумаченні дієслова.

Встановлені такі семантичні типи:

1) посесивний (МІ – посесивний об'єкт); 2) локативний; 3) атрибутивний; 4) інструментальний; 5) темпоральний та інші (Kaliušcenko 2000). З кожного типу були вилучені групи ВД, які об'єднує

спільна формула тлумачення. У цій формулі МІ позначається символом S_m , а інші аргументи символами S_1 , S_2 , S_3 . Так, у посесивному типі виділяються такі семантичні групи:

- 1) “ S_1 має S_m ”;
- 2) “ S_1 не має S_m ”. В індоєвропейських мовах відсутні ВД цих двох груп;
- 3) “ S_1 починає мати S_m ”. У німецькій і в українській до неї належать інхоативні посесивні ВД, пор.: нім. *Feder→sich befiedern*, укр. *перо→опірюватись*;
- 4) “ S_1 починає не мати S_m ”. ВД цієї групи виражають протилежне значення втрати чогось, пор.: нім. *Nadel→nadeln*, *нога→обезножити*, *сила→знесилити*;
- 5) “ S_1 каузує S_2 мати S_m ” - посесивні каузативні або так звані орнативні ВД, пор.: нім. *Waffe→bewaffen*, укр. *зброя→обеззброїти*.

6 На підставі інвентаря досліджених структурних типів ВД, значень їх словотворчих префіксів, набору семантичних типів можна зробити висновок, що німецька та українська мови виявляють значну близькість у цій підсистемі словотвору. ВД обох мов належать в цілому до того ж типологічного класу, що й інші германські та слов'янські мови. Але ступінь типологічної близькості німецьких ВД, з одного боку, до ВД інших германських мов, а з іншого боку, - до ВД української та інших слов'янських мов не є ізоморфним ступеню їх генетичної спорідненості. Це виявляється, перш за все, в розвитку префіксації, кількості префіксів, їх значеннях, продуктивності ВД із префіксами. Основні риси відмінності німецьких і українських ВД полягають у більшій активності німецьких іменників у творенні дієслів (на відміну від української) структурного типу безафіксних, а отже, і деяких інших типів ВД без суфіксів (див 2.1, 2.2, 2.5, 2.7)

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). -Київ, 1981.
2. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков//Новое в лингвистике. - Москва, 1963. - Вып. 3. – С.60-94.
3. Казевич В.Б. Типологическое изучение языков и место в нём квантитативной типологии // Квантитативная типология языков Азии и Африки.–Ленинград, 1982.–С. 8-12.
4. Ковалик И.И. Аффиксы и их роль в словообразовательном гнезде // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1982.
5. Erben J. Einführung in die Wortbildungslehre. – Berlin, 1993.
6. Henzen W. Deutsche Wortbildung. – Tübingen, 1965.
7. Kaliušcenko V.D. Deutsche denominalen Verben // Studien zur deutschen Grammatik. -Tübingen, 1987.- Bd. 30.
8. Kaliušcenko V.D. Typologie denominaler Verben // Linguistische Arbeiten.– Tübingen, 2000. - Bd. 419.
9. Kühnhold I. Präfixverben // Deutsche Wortbildung. Erster Hauptteil. Das Verb. Sprache der Gegenwart.– Düsseldorf, 1973. - Bd. XXIX.-S. 341-375.
10. Wellmann H. Verbbildung durch Suffixe. – In: Deutsche Wortbildung. Erster Hauptteil. Das Verb. Sprache der Gegenwart. - Düsseldorf, 1973. - Bd. XXIX.-S. 17-140.

Надійшла до редколегії 18 березня 2003р